

Dr Michał Łyszkowski

Polska Akademia Nauk, Instytut Nauk Prawych

ORCID: 0000-0002-6426-3534

e-mail: m.lyszkowski@inp.pan.pl

Obowiązek ochrony środowiska versus zasada wolności działalności gospodarczej w Konstytucji RP – uwagi na tle orzecznictwa Trybunału Konstytucyjnego¹

Obligation to protect the environment versus the principle of freedom of economic activity in the Polish Constitution – comments in the light of the case law of the Constitutional Tribunal

Streszczenie

Założeniem artykułu jest przedstawienie i analiza podstawowych zagadnień regulujących zbieg obowiązku ochrony środowiska i zasady wolności działalności gospodarczej przede wszystkim w orzecznictwie Trybunału Konstytucyjnego oraz w nauce prawa. Autor przedstawia unormowania konstytucyjne dotyczące obu analizowanych zagadnień ustrojowych oraz analizuje charakterystyczne dla omawianej tematyki orzeczenia, przede wszystkim Trybunału Konstytucyjnego. Wskazuje, że obowiązek ochrony środowiska jest przewidzianym w samej Konstytucji ograniczeniem wolności działalności gospodarczej. Zwraca przy tym uwagę, że obowiązkiem ustawodawcy i sądów jest próba balansowania między obu wartościami zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju oraz zachowanie istoty strzeżonej wolności. Na podstawie przykładów wskazuje jednak, że zasada wolności gospodarczej nie jest zbyt mocno chroniona na poziomie konstytucyjnym i jej ograniczenie jest dopuszczalne w szerokim zakresie. Podstawową przyczyną stwierdzania niekonstytucyjności kontrolowanych przez sąd konstytucyjny przepisów ograniczających wolność działalności gospodarczej są ich mankamenty formalne lub nadmierna dolegliwość, nie zaś analiza naruszeń chronionej konstytucyjnie wartości, jaką jest środowisko.

Słowa kluczowe: konstytucja, ochrona środowiska, wolność działalności gospodarczej, zrównoważony rozwój

Abstract

The premise of the article is to present and analyse the basic issues regulating the confluence of the obligation to protect the environment and the principle of freedom of economic activity primarily in the jurisprudence of the Constitutional Tribunal and in the science of law. The author presents the constitutional norms concerning both analysed constitutional issues and analyses the rulings characteristic for the discussed subject matter, first of all of the Constitutional Tribunal. He points out that the obligation to protect the environment is, provided for in the Constitution itself, a limitation of the freedom of economic activity. In doing so, he points out that it is the duty of the legislator and the courts to try to balance the two values in accordance with the principle of sustainable development and to preserve the essence of the guarded freedom. He points out, however, by way of examples, that the principle of economic freedom is not very strongly protected at the constitutional level and its restriction is permissible to a wide extent. The main reason for the unconstitutionality of the provisions controlled by the constitutional court limiting the freedom of economic activity are their formal shortcomings or excessive ailment rather than an analysis of the infringement of the constitutionally protected value of the environment.

Keywords: constitution, environmental protection, freedom of economic activity, sustainable development

JEL: K32

Wstęp

Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej² zawiera instytucjonalne gwarancje służące zarówno realizacji powszechnego obowiązku ochrony środowiska, jak i zapewnieniu wolności działalności gospodarczej. Jednak realizacja tych wartości w praktyce może mieć charakter konkurencyjny, a podejmowane w tym celu działania mogą nawet ze sobą kolidować. Zadaniem władz publicznych jest dążenie do realizacji obu tych celów ustrojowych, utrzymanie stanu równowagi między nimi oraz, w razie konieczności, ustalenie zasad ich ograniczania. Podstawowym punktem odniesienia w ocenie przepisów prawa mających na celu realizację i równoważenie analizowanych wartości są przepisy Konstytucji, które zostaną przedstawione w artykule z punktu widzenia wybranych orzeczeń Trybunału Konstytucyjnego³ oraz innych sądów, a także poglądów nauki prawa.

Konstytucyjny obowiązek ochrony środowiska

Konstytucja podejmuje temat ochrony środowiska kilkakrotnie. Jest ona jednym z podstawowych obowiązków władz publicznych – zasadą ustrojową (w powiązaniu z zasadą zrównoważonego rozwoju – art. 5 Konstytucji⁴) rozwiniętą w kolejnych przepisach Konstytucji (art. 68 ust. 4 *in fine*⁵, art. 74 ust. 1, 2 i ust. 4⁶). Jest to również obowiązek powszechny, ciążyący na wszystkich podmiotach niepublicznych (art. 86 Konstytucji⁷). Konstytucja formułuje również jedno prawo podmiotowe w zakresie środowiska – do informacji (art. 74 ust. 3⁸).

Wśród przepisów konstytucyjnych dotyczących ochrony środowiska pierwszoplanową rolę odgrywa art. 5 Konstytucji, który określa zadania państwa. W przepisie tym zostało sformułowanych pięć zadań Rzeczypospolitej (wszystkich władz publicznych) o charakterze potwierdzającym i uwypuklającym podstawowe obowiązki władz publicznych (Winczorek, 2000). Władze te mają więc ustrojowy obowiązek zapewniać ochronę środowiska, rozumianą znacznie szerzej niż obowiązek ustawowy (Ciapała, 2009) oraz kierować się zasadą zrównoważonego rozwoju. Co istotne, na poziomie konstytucyjnie deklarowanych celów państwa nie zostało na nie nałożone zobowiązanie, aby w sposób szczególnie zapewniać wolność działalności gospodarczej, co ma szczególne znaczenie dla zagadnień poruszanych w niniejszym artykule.

Władze publiczne są zobowiązane, w ramach realizacji swoich kompetencji, do umożliwienia realizacji powszechnego konstytucyjnego obowiązku odpowiedzialności za stan środowiska przez podmioty niepubliczne. Władze publiczne dysponują w tym zakresie możliwością nie tylko wspierania czy też organizowania działań tychże podmiotów na rzecz środowiska (art. 74 ust. 4 Konstytucji – zob. Łyszkowski, 2022), ale również nakładania na nie obowiązków w tym zakresie (art. 86 Konstytucji). Ich niewypełnienie łączy się z odpowiedzialnością prawną podmiotu zobowiązanego i obejmuje wszystkie dziedziny prawa (cywilne, karne i ad-

ministracyjne), które – choć są od siebie niezależne – to nie wykluczają się, lecz uzupełniają (Popik-Choraży, 2009)⁹. Wprowadzenie adekwatnych regulacji prawnych, w tym szczególnie ograniczeń, i ich egzekwowanie jest ustrojowym obowiązkiem władz publicznych, wynikającym w szczególności z art. 86 Konstytucji. Jak na to zwraca uwagę doktryna, „nieregulamentowane wykorzystywanie zasobów środowiska narusza 1) sprawiedliwość ekologiczną, 2) zwiększa zagrożenia dla człowieka i środowiska” (Haładyj, 2018).

Konstytucyjny obowiązek ochrony środowiska nie ma jednak charakteru bezwzględnego i ustawodawca jest uprawniony, aby dokonywać jego modyfikacji. Przesłanką odstąpienia od reguły – i modyfikacji obowiązku – mogą być względy gospodarcze. Zasada zrównoważonego rozwoju (art. 5 Konstytucji) może usprawiedliwiać ustawodawcę w ustanawianiu odstępstw od stanowienia definitywnych zakazów o charakterze ochronnym, których wykonanie bez ograniczeń zagrażałoby innym, uzasadnionym konstytucyjnie potrzebom społeczno-gospodarczym – w szczególności zasadzie wolności działalności gospodarczej. Jak zauważył Trybunał Konstytucyjny, „»Zrównoważony rozwój« [...] to rozwój społeczno-gospodarczy, w którym działania polityczne, gospodarcze i społeczne są zintegrowane (z zachowaniem równowagi przyrodniczej oraz trwałości podstawowych procesów przyrodniczych), w celu zagwarantowania współczesnemu i przyszłym pokoleniom możliwości zaspokajania podstawowych potrzeb (art. 3 pkt 50 p.o.ś.)”¹⁰. Inny, szczególnie wartościowy przykład rozważań w tym zakresie został sformułowany wiele lat temu przez sąd administracyjny, który zauważył, że: „rozpatrując zatem miejsce zasady zrównoważonego rozwoju w Konstytucji RP należy przyjąć, że pełni ona przede wszystkim rolę dyrektywy wykładni. [...] wtedy gdy pojawiają się wątpliwości co do zakresu obowiązków, rodzaju obowiązków i sposobu ich realizacji należy pośilkować się zasadą zrównoważonego rozwoju. Pełni ona zatem rolę podobną do zasad współżycia społecznego czy społeczno-gospodarczego przeznaczenia w prawie cywilnym”¹¹. Sąd wskazał przy tym, że „w pierwszej kolejności do uwzględniania zasady zrównoważonego rozwoju obowiązany jest ustawodawca w procesie stanowienia prawa, ale z drugiej zasady tę powinny mieć na uwadze organy stosujące prawo. Niekiedy bowiem stan faktyczny wymaga rozważenia i wyważenia rozwiązań korzystniejszych stosując zasadę zrównoważonego rozwoju”¹².

Trybunał Konstytucyjny stwierdził również, że „w ramach zasad zrównoważonego rozwoju mieści się nie tylko ochrona przyrody [...], ale także należyta troska o rozwój społeczny i cywilizacyjny, związany z koniecznością budowania stosownej infrastruktury, niezbędnej dla – uwzględniającego cywilizacyjne potrzeby – życia człowieka i poszczególnych wspólnot. Idea zrównoważonego rozwoju zawiera więc w sobie potrzebę uwzględnienia różnych wartości konstytucyjnych i stosownego ich wyważenia”¹³. W jej ramach nie mieszczą się jednak działania polegające na hamowaniu rozwoju gospodarczego, społecznego i politycznego z powoływaniem się na ochronę środowiska¹⁴.

Przedstawione poglądy judykatury zezwalają na przedstawienie stanowiska, że zasada zrównoważonego rozwoju

umożliwia działania o charakterze integrującym w polityce gospodarczej, społecznej i politycznej oraz zachowywanie równowagi pomiędzy tymi politykami a ochroną środowiska. Obowiązkiem władz publicznych jest jej uwzględnianie w procesie tworzenia i stosowania prawa, w szczególności podczas interpretacji regulacji w zakresie wolności działalności gospodarczej czy ochrony środowiska, jeśli ustawodawca pozostawił organom pewien luz decyzyjny (Sommer, 2005; Zimmermann, 2010). W obecnym stanie prawnym można więc przyjąć, że zasada zrównoważonego rozwoju, na gruncie art. 5 Konstytucji, służy ocenie ingerencji w środowisko lub na rzecz środowiska. Należy przy tym podkreślić, że system prawny jest z założenia antropocentryczny, co wprowadza określoną hierarchię priorytetów dla władz publicznych, zwaną m.in. z koniecznością realizacji zasady dobra wspólnego (art. 1 Konstytucji)¹⁵. Należy przy tym zauważyć, że dobro wspólne „nie redukuje się do zagadnienia ograniczania wolności i praw jednostki w zestawieniu z interesem publicznym” (Trzcíński, 2005), co oznacza, że zbyt szeroko (restryktywnie) definiowana ochrona środowiska może prowadzić do kosztownego społecznie i gospodarczo ograniczenia wolności i praw podmiotów niepublicznych, w tym konfliktu interesów związanego z prowadzeniem działalności gospodarczej. Jak poważny w praktyce jest to problem, może świadczyć fakt, że tradycyjnie stosowana reguła *in dubio pro libertate* obecnie jest konfrontowana z regułą interpretacyjną *in dubio pro natura*¹⁶. Stosujące ją sądy administracyjne zwracają bowiem uwagę, że rozstrzyganie wątpliwości prawnych dotyczących wszelkich aktywności inwestycyjnych, w tym dotyczących działalności gospodarczej, powinno uwzględniać zasadę zrównoważonego rozwoju oraz zasady prawowładności i przejrzystości¹⁷.

Wolność działalności gospodarczej jako jeden z filarów społecznej gospodarki rynkowej oraz zasady jej ograniczania

Konstytucja w artyku 20 definiuje obowiązujący w Polsce ustrój gospodarczy jako społeczną gospodarkę rynkową, która oparta jest na wolności działalności gospodarczej, własności prywatnej oraz solidarności, dialogu i współpracy partnerów. Takie określenie ustroju gospodarczego daje ustawodawcy stosunkowo dużą swobodę w zakresie kształtowania porządku prawnego, niemniej nie ulega wątpliwości, że państwo nie może pozostać obojętne wobec gospodarki (o czym przekonuje treść art. 1, art. 2 i art. 20 Konstytucji) i jest za nią, razem z partnerami społecznymi, odpowiedzialne (Szydło, 2005). W praktyce orzecniczej TK użycie w art. 20 Konstytucji kwantyfikatora „społeczny” m.in.:

- wyklucza wprowadzenie „czysto liberalnego pojmowania ustroju gospodarczego, które odrzucało jakąkolwiek ingerencję państwa w funkcjonowanie mechanizmów rynkowych i oparte było na maksymalizowaniu własnych korzyści przez pracodawcę”¹⁸;
- upoważnia władze publiczne do podejmowania „działań łagodzących społeczne skutki funkcjonowania praw rynku,

ale jednocześnie dokonywanych z poszanowaniem tych praw”¹⁹;

- upoważnia władze publiczne do podejmowania działań ingerujących w mechanizm wolnorynkowy, o ile nie są one dokonywane w formie bezpośrednio skutecznych władczych rozstrzygnięć kształtujących status rynkowy podmiotów prawa prywatnego²⁰;

- nakazuje, aby „państwo i inne instytucje publiczne w stosunkach z podmiotami z sektora prywatnego (w stosunkach zewnętrznych z punktu widzenia instytucji publicznych) działały w formach i na zasadach rynkowych”²¹.

Zasada wolności gospodarczej oznacza swobodę podejmowania i prowadzenia działalności gospodarczej w dowolnie wybranych formach prawnych oraz na zasadzie samodzielności. Obejmuje ona, co do istoty, wolność wyboru działalności gospodarczej oraz wolność wykonywania (i zaprzestania wykonywania) wybranej działalności gospodarczej. Konstytucja wprost nie różnicuje działalności gospodarczej ze względu na podmiot, który ją prowadzi – w taki sam sposób należy więc traktować wszystkie podmioty, które działalność gospodarczą prowadzą lub rozpoczynają, niezależnie od ich przynależności do określonych kategorii zależnych od form własności. Należy przy tym dodać, że choć oczywiście Konstytucja nie wyklucza prowadzenia działalności gospodarczej przez podmioty o charakterze publicznym, to jednak w ich przypadku działalność taka powinna być uzasadniona realizacją innych wartości konstytucyjnych, w szczególności służyć zrównoważonemu rozwojowi²². Nie można również tracić z pola widzenia stanowiska, że zwłaszcza usługi publiczne, wykonywane jednak w formule działalności gospodarczej, świadczone zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju, nie powinny być oparte na czynniku zysku jako jedynym i wystarczającym celu²³.

W orzecznictwie Trybunału, najbardziej miarodajnym w zakresie interpretacji postanowień Konstytucji, już dawno ustabilizował się pogląd, że „z użycia w art. 20 [...] Konstytucji zwrotu »wolność działalności gospodarczej« wynika, że chodzi o działalność jednostek (osób fizycznych) oraz instytucji »niepaństwowych« (czy też – szerzej rzecz ujmując – niepublicznych), które mają prawo samodzielnego decydowania o udziale w życiu gospodarczym, zakresie i formach tego udziału, w tym możliwie swobodnego podejmowania różnych działań faktycznych i prawnych, mieszczących się w ramach działalności gospodarczej. Chodzi tu więc o osoby fizyczne i inne podmioty, które korzystają z praw i wolności przysługujących człowiekowi i obywatelowi”²⁴.

Stanowisko o dopuszczalności ingerencji władz publicznych w swobodę działalności gospodarczej jest także wzmocnione przez art. 22 Konstytucji, który *expressis verbis* stanowi, że „ograniczenie wolności działalności gospodarczej jest dopuszczalne tylko w drodze ustawy i tylko ze względu na ważny interes publiczny”. Z art. 22 Konstytucji „wynika zatem tylko „prawo” do nieograniczania wolności działalności gospodarczej w sposób z nim sprzeczny, niezgodny z wymienionymi w nim warunkami. Sam ten przepis nie określa, jaka jest treść tej wolności i sfera działań, które są realizacją wolności działalności gospodarczej”²⁵. Katalog wartości mieszczących się w pojęciu ważnego interesu pu-

blicznego ma więc charakter otwarty, choć jego przesłanki muszą mieć swoją bezpośrednią legitymację konstytucyjną²⁶. To, czy przesłanka ta została spełniona, podlega – *a casu ad casum* – kontroli Trybunału Konstytucyjnego. W praktyce oznacza to możliwość ograniczeń m.in. ze względu na konieczność ochrony rodzinnych gospodarstw rolnych (art. 23 Konstytucji), pracy (art. 24 i art. 65 Konstytucji), konsumentów (76 Konstytucji), wartości wskazanych w art. 31 ust. 3 Konstytucji, a w szczególności ochrony środowiska (art. 68 ust. 4, art. 74 ust. 1, 2 i 4 oraz art. 86 Konstytucji).

Istotnym założeniem ustrojowym jest zmienność zakresu wolności działalności gospodarczej w czasie. Systemowo dopuszczalność ingerencji państwa w istotę wolności działalności gospodarczej jest możliwa w trakcie stanów nadzwyczajnych, co potwierdza art. 233 Konstytucji.

W świetle reguł wynikających z wyżej wskazanych przepisów Konstytucji wolność działalności gospodarczej nie ma absolutnego charakteru i może podlegać ograniczeniom określonym tylko w drodze ustawy. Dodatkowe ograniczenia wprowadza bowiem – ze względu na fakt, że wolność działalności gospodarczej jest jednocześnie prawem podmiotowym – art. 31 ust. 3 Konstytucji. Wynika z niego, że niezależnie od wskazanego formalnego kryterium wprowadzania ograniczeń w zakresie korzystania z konstytucyjnych wolności („w drodze ustawy”) ograniczenia te nie mogą jednocześnie naruszać istoty danej wolności lub prawa podmiotowego²⁷. Ich potencjalne wprowadzenie może być uzasadnione – a co za tym idzie dopuszczalne i zarazem akceptowalne – jeżeli jednocześnie jest to konieczne w demokratycznym państwie dla jego bezpieczeństwa lub porządku publicznego bądź dla ochrony środowiska, zdrowia i moralności publicznej albo wolności i praw innych osób. Przenosząc te ustalenia na praktykę kontroli prawa, Trybunał stwierdził, że „prawodawca może ustanowić jedynie takie ograniczenia konstytucyjnych praw i wolności, które uzasadnione są racjonalną potrzebą ingerencji w danym stanie prawnym i faktycznym oraz służą bezpośrednio realizacji konstytucyjnie uzasadnionego celu. Cel ten wpisany jest w treść zasad konstytucyjnych”²⁸.

Trybunał w swym orzecznictwie zastrzegł, że nie będą naruszać Konstytucji jedynie te – spośród uznanych za przydatne – ograniczenia wolności działalności gospodarczej, które służą zarazem ochronie innych wartości konstytucyjnych. Wyeksponowana ustrojowo doniosłość („ważność”) chronionego interesu publicznego powoduje, że przy wprowadzaniu ograniczeń konieczne jest uwzględnienie treści wynikających z art. 31 ust. 3 Konstytucji. A więc tylko konstytucyjnie proklamowany „ważny” interes publiczny uzasadnia ograniczenie wolności działalności gospodarczej. Zakres znaczeniowy pojęcia „ważny interes publiczny” jest szerszy niż zakres normowania art. 31 ust. 3 Konstytucji, co jednak nie oznacza, że ocena, czy zakwestionowany akt normatywny został wprowadzony ze względu na „ważny interes publiczny”, może abstrahować od zasady proporcjonalności oraz zakazu naruszenia istoty konstytucyjnego prawa podmiotowego. Najpełniejszą (choć nie jedyną) wypowiedź preferencyjną prawodawcy konstytucyjnego o kluczowych prze-

jawach interesu publicznego, które mogą uzasadniać ustawowe ograniczenia konstytucyjnych praw i wolności, zawiera bowiem właśnie art. 31 ust. 3 Konstytucji²⁹.

Wprowadzenie przez ustawodawcę restrykcji zgodnych z Konstytucją musi zatem wiązać się ze spełnieniem warunków konieczności ochrony konstytucyjnie wskazanej wartości (np. ochrony środowiska), a także wykazaniem, że określone działanie jest niezbędne, aby osiągnąć zamierzony cel, oraz że tego samego celu (efektu) nie można było osiągnąć przy użyciu innych środków, mniej uciążliwych dla obywatela, bo słabiej (płycej) ingerujących w sferę jego praw i wolności. Konieczna jest więc weryfikacja, czy „według dostępnego stanu wiedzy wprowadzona regulacja jest w stanie doprowadzić do zamierzonych przez nią skutków. [...] Warunków tych nie spełniają tylko takie przepisy, które utrudniają osiągnięcie celów lub nie wykazują żadnego związku z tymi celami (są irrelewantne)”³⁰. Z perspektywy konstytucyjnej test racjonalności instrumentalnej wymaga „dokonania: a) identyfikacji *ratio legis* zaskarżonej regulacji; b) powiązania jej z ochroną konkretnych wartości konstytucyjnych; c) oceny, czy regulacja ta nie utrudnia osiągnięcia wspomnianej *ratio* lub nie jest irrelevantna z perspektywy jej realizacji”³¹.

W zasadzie społecznej gospodarki rynkowej można również odnaleźć przesłankę uzasadniającą obciążenie podmiotów korzystających ze środowiska (w szczególności przedsiębiorców) kosztami jego ochrony. System prawny ma bowiem z założenia umożliwiać uzyskanie optymalnego układu kosztów i korzyści płynących z korzystania ze środowiska (Rotko, 2001). W konsekwencji znajdują więc konstytucyjne uzasadnienie mechanizmy wymuszające na podmiotach prowadzących działalność gospodarczą respektowanie wymagań ochrony środowiska³², jednak z uwzględnieniem reguł wynikających z zasady zrównoważonego rozwoju.

Przy interpretacji zasady społecznej gospodarki rynkowej należy ponownie wspomnieć o zasadzie dobra wspólnego (art. 1 Konstytucji). W uproszczeniu można przyjąć, że z przepisu tego wynika dyrektywa przedłożenia, w razie potrzeby, dobra ogólnego ponad dobro indywidualne czy partykularny interes grupowy. Wytyczna ta powinna stanowić podstawowe kryterium działania w przyjętym przez Konstytucję modelu społecznej gospodarki rynkowej³³. Z punktu widzenia rozważań podjętych w niniejszym tekście jest szczególnie istotne, że Trybunał Konstytucyjny w swoich rozważaniach uznał, że zarówno środowisko naturalne³⁴, jak i jego ochrona³⁵ są składnikami dobra wspólnego (tak również m.in.: Piechowiak, 2016; Tuleja, 2023). Przywołując zasadę dobra wspólnego, należy zauważyć, że wynikają z niej dwie prawidłowości związane z analizowaną tematyką: po pierwsze, troska o dobro wspólne stanowi podstawowy obowiązek obywatelski³⁶, co dodatkowo wzmacnia uprawnienie władz publicznych do nakładania obowiązków na podmioty niepubliczne, w tym ograniczeń w prowadzeniu działalności gospodarczej ze względu na ochronę środowiska. Po drugie, państwo realizujące postulat dobra wspólnego (w rozumieniu art. 1 Konstytucji) powinno być strukturą zapewniającą (umożliwiającą) rozwój poszczególnych osób oraz tworzonych przez nie wspólnot. Władze publiczne, działając w imieniu państwa, mają obowiązek poszanowania i ochro-

ny przyrodzonej i niezbywalnej godności osoby ludzkiej (art. 30 Konstytucji) i są zobowiązane do respektowania tego, co z godności ludzkiej wynika – wolności oraz praw człowieka i obywatela. Zobowiązania te dotyczą zarówno chwili obecnej (przez dążenie do rozwoju społeczno-gospodarczego zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju), jak i działania na przyszłość, które przekłada się na obowiązek prowadzenia polityki zapewniającej bezpieczeństwo ekologiczne współczesnemu i przyszłym pokoleniom. Dotyczy to w szczególności obowiązku umożliwienia realizacji perspektywnie i prośrodowiskowo nakierowanej wolności (i prawa) prowadzenia działalności gospodarczej. Można więc przyjąć, że realizacja zasady dobra wspólnego jest również celem społecznej gospodarki rynkowej. Jej celem – z tej perspektywy – nie jest wyłącznie racjonalizacja osiągnięć wynikających z prowadzonej działalności gospodarczej, którą wyrażają wskaźniki i kategorie ekonomiczne, stanowiące o słuszności rozwiązań obowiązującego porządku prawnego, ale tworzenie ciągłych i pewnych materialnych przesłanek (warunków), umożliwiających jednostce godny rozwój. Chodzi o służbę ogólnoludzkim wartościom, zwłaszcza wartościom społecznym, których nie są w stanie zrealizować ani gospodarka wolnej konkurencji, ani gospodarka monopolu (Strzyczkowski, 2023; Fundowicz, 2023).

Praktyka oceny ograniczeń wolności działalności gospodarczej

Jak zostało to wskazane wyżej, ograniczenia wolności działalności gospodarczej powinny być ustalane w sposób adekwatny do charakteru innych chronionych wartości konstytucyjnych i należy je dobierać w odpowiedniej sekwencji – począwszy od najmniej dolegliwych. TK jednoznacznie stwierdził, że ustawodawca „nie może [...] stosować sankcji oczywiście nieadekwatnych lub nieracjonalnych albo też niewspółmiernie dolegliwych”³⁷. Mając to na uwadze, Trybunał zdyskwalifikował m.in. bezwzględny obowiązek organu wymierzania bardzo wysokiej (majątkowo dolegliwej) administracyjnej kary pieniężnej sięgającej trzykrotności – także wysokiej – opłaty za usunięcie drzewa za zezwoleniem³⁸. Trybunał, uzasadniając niekonstytucyjność kontrolowanych przepisów, stwierdził, że kara ta „może stanowić w określonych okolicznościach sankcję nieproporcjonalną do uszczerbku wywołanego w środowisku naturalnym na skutek usunięcia drzewa lub krzewu. Ustawodawca nakazuje stosowanie tej dolegliwej sankcji niejako mechanicznie i w sposób sztywny – bez względu na zróżnicowanie przyczyn i okoliczności usunięcia drzewa (krzewu). Kwestionowane przepisy nie uwzględniają w szczególności specyfiki sytuacji, w których uszkodzenie drzewa siłami przyrody lub jego choroba [...], sprawia [...], że zagrażają one życiu lub zdrowiu użytkowników nieruchomości, a także innych osób i to jest powodem jego usunięcia (często natychmiastowego) w celu uniknięcia tych zagrożeń. [...] nawet stan wyższej konieczności, uregulowany przepisami prawa cywilnego oraz karnego, nie został przewidziany jako przesłanka

wylączająca obowiązek uzyskania zezwolenia na usunięcie drzewa i odpowiedzialność z tytułu jego usunięcia bez zezwolenia”³⁹.

Nie można tracić z pola widzenia faktu, że korzystanie ze środowiska w sposób inny niż powszechny (art. 3 pkt 20 p.o.ś.) wiąże się ściśle z koniecznością wypełnienia określonych obowiązków informacyjnych, ewidencyjnych i sprawozdawczych. Są one uzasadnionym obciążeniem dla podmiotów korzystających ze środowiska, pod warunkiem że nie są one arbitralne oraz spełniają wymóg proporcjonalności. Warto przytoczyć tu stanowisko Trybunału, który uznał, że rozwiązanie wprowadzone w art. 79c ust. 3 ustawy o odpadach⁴⁰ (kara pieniężna za nieterminowe przekazanie zbiorczego zestawienia danych o odpadach) należy uznać za przydatne i efektywne, a wręcz za konieczne do realizacji legitymowanych konstytucyjnie celów (ochrony środowiska). Stwierdził jednak, że kumulacja kilku elementów sankcji: bezwzględnej wysokości kary pieniężnej w stosunku do czynu, automatyzm jej wymierzania oraz brak występowania w praktyce możliwości miarkowania jej wysokości prowadzi do zbytnej dolegliwości administracyjnej kary pieniężnej przewidzianej kwestionowanym przepisem i jej niezgodności z art. 2 Konstytucji⁴¹. Tego samego rodzaju problem został analogicznie oceniony przez Trybunał w wyroku dotyczącym obowiązku nałożenia przez właściwy organ samorządu terytorialnego administracyjnej kary pieniężnej za złożenie po terminie sprawozdania podmiotu prowadzącego działalność w zakresie opróżniania zbiorników bezodpływowych i transportu nieczystości ciekłych⁴².

Jednym z najważniejszych elementów gwarantujących wolność gospodarczą jest wolna konkurencja; jej naruszenie pod pretekstem ochrony środowiska jest zasadniczo niedopuszczalne. Uwzględniając ten pogląd, Trybunał zakwestionował monopolizację wykonywania planu urządzenia lasu lub uproszczonego planu urządzenia lasu dla lasów będących w zarządzie Lasów Państwowych wyłącznie przez państwowe Biuro Urządzania Lasu i Geodezji Leśnej⁴³. Choć potwierdził związek między wartością, jaką jest profesjonalne przygotowanie planów, a ochroną środowiska w rozumieniu art. 31 ust. 3 i art. 74 ust. 1 i 2 Konstytucji, to jednak zauważył, że wprowadzone ograniczenie w sposób nadmierny i nieproporcjonalny ingeruje w sferę konstytucyjnej wolności działalności gospodarczej. Stwierdził, że „proces planowania urządzenia lasu został poddany [i] tak daleko idącej kontroli administracyjnej, że nie istnieje konstytucyjna konieczność sięgania po najdalej idący środek, jakim jest ustanowienie przepisem wymienionemu w nim przedsiębiorstwu państwowemu monopolu na sporządzanie planów urządzenia lasu dla lasów pozostających w zarządzie Lasów Państwowych”⁴⁴.

Jako przykład krytycznej oceny źle przygotowanych działań ustawodawcy przez Trybunał Konstytucyjny można wskazać wyrok dotyczący tzw. biopaliw⁴⁵. TK stwierdził wówczas, że „zgadza się [...] z tezą, że pogląd o dobroczynnym wpływie produkcji i użycia biokomponentów na środowisko naturalne jest jednym z wielu poglądów, być może uzasadnionym lecz wymagającym dalszych badań. Biorąc pod uwagę, że kwestia pozytywnego wpływu produkcji i uży-

wania biokomponentów nie przedstawia się jednoznacznie z punktu widzenia ich wpływu na stan środowiska naturalnego, trudno przyjąć, że działania wymuszające taką produkcję i wykorzystanie jej owoców konieczne są w demokratycznym państwie prawnym. Skoro zaś spełnienie się warunku konieczności jest wątpliwe (choć Trybunał Konstytucyjny nie wyklucza, że wątpliwości mogą zostać w wyniku szczegółowych badań rozwiane), to nie sposób uznać, że ustawowe ograniczenie wolności gospodarczej jest należyście uzasadnione⁷.

Wprowadzanie ograniczeń w prowadzeniu działalności gospodarczej znajdowało również aprobatę w orzecznictwie TK. Można wskazać tu przepisy nakładające obowiązek zakupu energii elektrycznej ze źródeł niekonwencjonalnych i odnawialnych, przy ocenie których Trybunał stwierdził, że „obowiązkiem władz publicznych jest zapewnienie bezpieczeństwa energetycznego kraju, a więc dążenie do zaspokojenia zarówno istniejących, jak i przewidywanych potrzeb energetycznych w warunkach określonych w art. 74 ust. 1 Konstytucji, a więc z uwzględnieniem bezpieczeństwa ekologicznego obecnych i przyszłych pokoleń. Realizacja tego obowiązku uzasadnia poddanie gospodarki energetycznej ograniczeniom wolności działalności gospodarczej charakterystycznym dla rynku regulowanego i znajdującym oparcie w art. 31 ust. 3 Konstytucji. Wolność działalności gospodarczej w dziedzinie energetyki może być ograniczona w szczególności ze względu na bezpieczeństwo i ochronę środowiska, ograniczenia te mogą być ustanawiane »tylko w ustawie i tylko wtedy, gdy są konieczne w demokratycznym państwie«, jednakże nie mogą one »naruszać istoty wolności i praw«⁴⁶.

Podsumowując ten fragment ustaleń, można stwierdzić, że dopuszczalność wprowadzenia ograniczeń w korzystaniu z wolności lub praw konstytucyjnych analizowanych w niniejszym tekście może uzasadniać *prima facie* wyłącznie dobrze przygotowana decyzja prawodawcy, której *ratio* będzie jednoznaczna i obiektywnie zweryfikowana już na etapie przygotowywania prawa.

Podsumowanie

Na podstawie wyżej przedstawionych przykładów z orzecnictwa i przy uwzględnieniu dorobku nauki prawa można przyjąć, że konstytucyjny obowiązek ochrony środowiska tworzy silne podstawy prawne i aksjologiczne oraz wręcz obliuguje władze publiczne do wprowadzania ograniczeń w prowadzeniu działalności gospodarczej, jeśli ma ona negatywny wpływ na środowisko. Jednak ograniczenia te

muszą być proporcjonalne, odpowiednio uzasadnione oraz nie mogą naruszać istoty ograniczanej wolności. Nie ulega przy tym wątpliwości, że w ramach tworzenia i oceny prawa w ustroju deklarującym społeczny charakter gospodarki rynkowej konieczne jest uwzględnienie, aby nie tylko kapitał i praca były wartościami przesądzającymi o treści przepisów dotyczących przebiegu procesów gospodarczych, ale też środowisko (jego wykorzystanie i stan). Konieczne jest bowiem tworzenie takich ram prawnych obrotu gospodarczego, które pozwalają zminimalizować niekorzystne skutki mechanizmów wolnorynkowych, o ile ujawniają się one w sferze nieobojętnej dla państwa ze względu na ochronę powszechnie uznawanych wartości⁴⁷. Choć cały czas pozostaje aktualna reguła interpretacyjna *in dubio pro libertate*, to jednak możliwość tworzenia od niej wyjątków opartych nie tylko na regułach wynikających z art. 31 ust. 3 Konstytucji, lecz także mniej precyzyjnych, jak wynikające z art. 22 Konstytucji, pozwala sądzić, że sam ustrojodawca przewidział możliwość, a nawet konieczność wprowadzania wyjątków w swobodnym prowadzeniu działalności gospodarczej. Potwierdzeniem tego założenia jest reguła interpretacyjna *in dubio pro natura*, która zaczęła być stosowana w ostatnich latach w orzecznictwie sądowoadministracyjnym do oceny procesów inwestycyjnych i gospodarczych.

Wprowadzane ograniczenia wolności działalności gospodarczej zasadniczo są oceniane na dwóch płaszczyznach:

1. Wypełnienia przez prawodawcę kryteriów formalnych związanych z zasadami państwa prawnego i praworządności (art. 2 i art. 7 Konstytucji)⁴⁸. Jest to przede wszystkim obowiązek wprowadzenia zmian w formie ustawowej, ewentualnie również trybu uchwalenia prawa.

2. Dotrzymania materialnoprawnych warunków ingerencji, a więc spełnienia przesłanek wynikających z poszczególnych przepisów Konstytucji, ze szczególnym uwzględnieniem przesłanek wskazanych w art. 2, art. 22 i art. 31 ust. 3 Konstytucji oraz zasady zrównoważonego rozwoju (art. 5 Konstytucji).

Należy przy tym zauważyć, że choć w orzecznictwie i doktrynie dość szczegółowo zostały przeanalizowane przesłanki wynikające z zasady proporcjonalności (art. 2 i art. 31 ust. 3 Konstytucji) oraz ograniczeń wolności działalności gospodarczej (art. 22 Konstytucji), to jednak potencjał zasady zrównoważonego rozwoju nie jest jeszcze należyście wykorzystywany. Jej zaletą jest możliwość każdorazowego podjęcia próby uzasadnienia, w ramach realizacji społecznej gospodarki rynkowej, prymatu wolności działalności gospodarczej nad innymi wartościami konstytucyjnymi, w tym ogólnospołecznymi. Nie można bowiem pomijać faktu, że władze publiczne są zobowiązane do takiego tworzenia i stosowania prawa, które będzie umożliwiać długofalowy rozwój gospodarczy z uwzględnieniem potrzeb ochrony środowiska.

Przypisy/Notes

¹ Tekst jest poszerzoną i zmodyfikowaną wersją wystąpienia pt. *Environmental protection versus the principle of freedom of economic activity in the Polish Constitution on the example of selected court decisions* wygłoszonego przez autora na Czech–Polish–Slovak environmental law conference Spa Sliab, Slovak Republic, 12–14.09.2024.

² Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2.04.1997 r. (Dz.U., nr 78, poz. 483, ze zm.; dalej: Konstytucja).

³ Dalej również TK, Trybunał.

⁴ Co istotne, zasada zrównoważonego rozwoju posiada swoją ustawową definicję w art. 3 pkt 50 ustawy z dnia 27.04.2001 r. – Prawo ochrony środowiska (Dz.U. z 2024 r. poz. 54; dalej: p.o.ś.).

- ⁵ „Władze publiczne są obowiązane do zwalczania chorób epidemicznych i zapobiegania negatywnym dla zdrowia skutkom degradacji środowiska”.
- ⁶ „1. Władze publiczne prowadzą politykę zapewniającą bezpieczeństwo ekologiczne współczesnemu i przyszłym pokoleniom. 2. Ochrona środowiska jest obowiązkiem władz publicznych. [...] 4. Władze publiczne wspierają działania obywateli na rzecz ochrony i poprawy stanu środowiska”.
- ⁷ „Każdy jest obowiązany do dbałości o stan środowiska i ponosi odpowiedzialność za spowodowane przez siebie jego pogorszenie. Zasady tej odpowiedzialności określa ustawa”.
- ⁸ „Każdy ma prawo do informacji o stanie i ochronie środowiska”.
- ⁹ Tak Trybunał Konstytucyjny w wyroku z 15.01.2007 r., sygn. P 19/06 (OTK ZU nr 1/A/2007, poz. 2), NSA w wyroku z 21.02.2006 r., sygn. akt II OSK 339/05.
- ¹⁰ Wyrok z 13.05.2009 r. sygn. Kp 2/09 (OTK ZU nr 5/A/2009, poz. 66).
- ¹¹ Wyrok WSA z 25.03.2009 r., sygn. akt II SA/Go 825/08.
- ¹² Tamże.
- ¹³ Wyrok TK z 6.06.2006 r., sygn. K 23/05 (OTK ZU nr 6/A/2006, poz. 62).
- ¹⁴ Zob. wyrok NSA z 19.01.2012 r., sygn. akt II OSK 2078/10; postanowienie SN z 9.09.2011 r., sygn. akt I CSK 657/11. W skrajnej sytuacji nadużycie uprawnień prowadzić może nawet do zjawiska tzw. ekoharaczy (zob. wyrok SN z 10.10.2002 r., sygn. akt II CK 202/04, Biul. SN 2005, nr 3, poz. 11).
- ¹⁵ „Rzeczpospolita Polska jest dobrem wspólnym wszystkich obywateli”.
- ¹⁶ Naczelny Sąd Administracyjny wyjaśnił w wyroku z 20.12.2022 r. o sygn. akt II OSK 2150/21, że: „zasada zrównoważonego rozwoju została wprost wyrażona w Konstytucji RP (art. 5), podobnie jak obowiązek ochrony środowiska przez władze publiczne (art. 74 ust. 2 Konstytucji RP). Dla realizacji tych podstawowych zasad ustrojowych, w kontekście planowania przestrzennego, kluczową rolę odgrywa zwiększenie powierzchni terenów zieleni urządzonej. Funkcjonowanie takich terenów w otoczeniu zabudowy mieszkaniowej oraz usługowej [...] w zasadniczy sposób wpływa na poziom życia [...] mieszkańców [...]. W tym kontekście należy przypomnieć, że rzeczywista poprawa jakości życia to jeden z podstawowych celów zasady zrównoważonego rozwoju (por. np. wyrok NSA z 6 grudnia 2022 r., sygn. akt II OSK 3868/19; P. Korzeniowski, *Zasady prawne ochrony środowiska*, Łódź 2010, s. 280)”. Ponadto NSA w wyrokach: z 08.11.2022 r., sygn. akt II OSK 1742/22; z 16.05.2023 r., sygn. akt II OSK 320/22; z 5.06.2023 r. sygn. akt II OSK 535/22; z 20.02.2024 r. sygn. akt II OSK 2567/22 dostępne na stronie www.orzeczenia.nsa.gov.pl (dostęp 30.10.2024 r.).
- ¹⁷ Zob. art. 6 p.o.ś.
- ¹⁸ Wyrok TK z 30.01.2001 r., sygn. K 17/00 (OTK ZU nr 1/2001, poz. 4).
- ¹⁹ Wyrok TK z 19.12.2012 r., sygn. K 9/12 (OTK ZU nr 11/A/2012, poz. 136).
- ²⁰ Wyrok TK z 17.01.2001 r., sygn. K 5/00 (OTK ZU nr 1/2001, poz. 2).
- ²¹ Wyrok TK z 9.01.2007 r., sygn. P 5/05 (OTK ZU nr 1/A/2007, poz. 1).
- ²² Wyrok TK sygn. K 19/00.
- ²³ Zob. wyrok SN z 20.03.2018 r., sygn. akt III SK 5/17.
- ²⁴ Wyrok TK z 7.05.2001 r., sygn. K 19/00 (OTK ZU nr 4/2001, poz. 82).
- ²⁵ Wyrok TK z 29.04.2003 r., sygn. SK 24/02 (OTK ZU nr 4/A/2003, poz. 33).
- ²⁶ Wyrok TK z 13.10.2010 r., sygn. Kp 1/09 (OTK ZU nr 8/A/2010, poz. 74).
- ²⁷ Wyroki TK z: 12.01.1999 r., sygn. P 2/98 (OTK ZU nr 1/1999, poz. 2); 25.05.1999 r., sygn. SK 9/98 (OTK ZU nr 4/1999, poz. 78).
- ²⁸ Wyrok TK z 25.07.2013 r., sygn. P 56/11 (OTK ZU nr 6/A/2013, poz. 85).
- ²⁹ Por. wyrok TK z 16.10.2014 r., sygn. SK 20/12 (OTK ZU nr 9/A/2014, poz. 102).
- ³⁰ Wyrok TK z 23.11.2009 r., sygn. P 61/08 (OTK ZU nr 10/A/2009, poz. 150).
- ³¹ Wyrok TK o sygn. P 56/11. Ze względu na temat publikacji przybliżanie pozostałych kryteriów zasady proporcjonalności wydaje się nie być potrzebne.
- ³² Wyroki TK z: 5.11.1998 r., sygn. K 22/97 (OTK ZU nr 3–4/1997, poz. 41); 9.07.2012 r., sygn. P 8/10 (OTK ZU nr 7/A/2012, poz. 75) oraz z 17.03.2015 r., sygn. K 31/13 (OTK ZU nr 3/A/2015, poz. 31).
- ³³ Wyrok TK sygn. K 17/00.
- ³⁴ Wyrok TK z 9.02.1999 r., sygn. U 4/98 (OTK ZU nr 1/1999, poz. 4).
- ³⁵ Wyrok TK z 15.05.2006, sygn. P 32/05 (OTK ZU 5/A/2006, poz. 56).
- ³⁶ Art. 82 Konstytucji stanowi „Obowiązkiem obywatela polskiego jest wierność Rzeczypospolitej Polskiej oraz troska o dobro wspólne”.
- ³⁷ Zob. np. wyroki TK z: 31.10.2015 r., sygn. P 32/12 (OTK ZU nr 9/A/2015, poz. 148) oraz 7.03.2018 r., sygn. K 2/17 (OTK ZU nr A/2018, poz. 13).
- ³⁸ Wyrok TK z 1.07.2014 r., sygn. SK 6/12 (OTK ZU nr 7/A/2014, poz. 68).
- ³⁹ Uwagi TK dotyczyły art. 88 ust. 1 pkt 2 i art. 89 ust. 1 ustawy z dnia 16.04.2004 r. o ochronie przyrody (Dz.U. z 2013 r., poz. 627, ze zm.).
- ⁴⁰ Ustawa z dnia 27.04.2001 r. o odpadach (Dz.U. z 2010 r. nr 185, poz. 1243, ze zm.).
- ⁴¹ Wyrok TK z 15.10.2013 r., sygn. P 26/11 (OTK ZU nr 7/A/2013, poz. 99).
- ⁴² Wyrok TK z 20.12.2022 r., sygn. SK 66/21 (OTK ZU nr 1/A/2023).
- ⁴³ Art. 21a ust. 1 pkt 4 ustawy z dnia 28.09.1991 r. o lasach (Dz.U. z 2005 r. nr 45, poz. 435, ze zm.).
- ⁴⁴ Wyrok TK z 26.03.2007 r., sygn. K 29/06 (OTK ZU nr 3/A/2007, poz. 30).
- ⁴⁵ Wyrok TK z 21.04.2004 r., sygn. K 33/03 (OTK ZU nr 4/A/2004, poz. 31).
- ⁴⁶ Wyrok TK z 25.07.2006 r., sygn. P 24/05 (OTK ZU nr 7/A/2006, poz. 87).
- ⁴⁷ Zob. wyrok TK z 8.04.1998 r., sygn. K 10/97 (OTK ZU nr 3/1998, poz. 29).
- ⁴⁸ Wyroki TK: z 7.09.2009 r., sygn. K 13/08 (OTK ZU nr 7/A/2009, poz. 105) oraz Kp 1/09.

Bibliografia/References

- Ciapała, J. (2009). *Konstytucyjna wolność działalności gospodarczej w Rzeczypospolitej Polskiej*. Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Fundowicz, S. (2023). Konflikt wartości w systemie społecznej gospodarki rynkowej. W: M. Domagała i in. (red.), *Konflikty wartości w publicznym prawie gospodarczym*. C.H.Beck.
- Haładyj, A. (2018). Prawo ochrony środowiska a prowadzenie działalności gospodarczej. Dysfunkcje i ich implikacje. W: M. Zdyb i in. (red.), *Dysfunkcje publicznego prawa gospodarczego*. C.H.Beck.
- Korzeniowski, P. (2010). *Zasady prawne ochrony środowiska*. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Łyszkowski, M. (2022). Wspieranie zrównoważonej konsumpcji jako obowiązek władz publicznych (uwagi na tle art. 74 ust. 4 Konstytucji). *Państwo i Prawo*, (4).
- Piechowiak, M. (2016). Uwagi do art. 1. W: M. Safjan, & L. Bosek (red.), *Konstytucja RP. Tom I. Komentarz do art. 1–86*. C.H.Beck.
- Popik-Choraży, K. (2023). *Kara pieniężna w prawie ochrony środowiska*. Wydawnictwo Naukowe Innovatio Press.

- Tuleja, P. (2023). Uwagi do art. 1. W: P. Tuleja i in. (red.), *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*. Komentarz. Wolters Kluwer.
- Rotko, J. (2001). „Ekologiczna” reforma podatkowa w Republice Federalnej Niemiec. W: R. Mastalski (red.) *Księga jubileuszowa Profesora Marka Mazurkiewicza*. Oficyna Wydawnicza „Unimex”.
- Skrzydło, W. (2009). *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*. Komentarz. Wolters Kluwer.
- Sommer, J. (2005). *Efektywność prawa ochrony środowiska i jej uwarunkowania – problemy udatności jego struktury*. Wydawnictwo Prawo Ochrony Środowiska.
- Szydło, M. (2005). *Swoboda działalności gospodarczej*. C.H.Beck.
- Strzyczkowski, K. (2023). *Prawo gospodarcze publiczne*. Wolters Kluwer.
- Winczorek, P. (2000). *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.* Liber.
- Zimmermann, J. (2010). *Prawo administracyjne*. Wolters Kluwer.

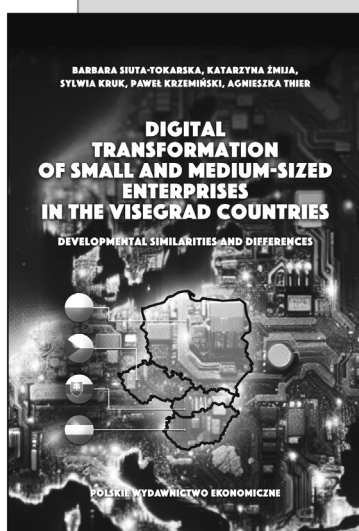
Dr Michał Łyszkowski

Doktor nauk prawnych, adiunkt w Zakładzie Prawa Ochrony Środowiska Instytutu Nauk Prawnych Polskiej Akademii Nauk.

Dr Michał Łyszkowski

Doctor of legal sciences, assistant professor at the Department of Environmental Law of the Institute of Law Studies of the Polish Academy of Sciences.

ZAPOWIEDŹ

**Barbara Siuta-Tokarska, Katarzyna Żmija,
Sylwia Kruk, Paweł Krzemiński, Agnieszka Thier**

DIGITAL TRANSFORMATION OF SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES IN THE VISEGRAD COUNTRIES. DEVELOPMENTAL SIMILARITIES AND DIFFERENCES

Considerations included in this monograph, with regard to the digital transformation of small and medium-sized enterprises in the Visegrad countries, were presented, on the one hand, from perspective of processes affecting its shape, but also with regard to the specificity of entities constituting the subject of the research, as well as conditions and challenges determining their digitalisation activities and themselves resulting from the historical and socio-economic specificity of countries in which they occur. This publication does not fully exhaust the issues related to the digital transformation of SMEs in the V4 countries, but it draws attention to its selected and, in the authors' opinion, important manifestations and aspects. Authors hope that this monograph will thus constitute a kind of starting point for further research and discussion on the transformation of small and medium-sized enterprises under the imperative of digitalisation of business activities.

Szymon Krzyszczuk

ROZMÓWKI NOTARIALNE POLSKO-ANGIELSKO-ROSYJSKO-UKRAIŃSKIE

Książka zawiera pogrupowane tematycznie zdania wykorzystywane na co dzień w kancelariach notarialnych przez ich pracowników i stałych bywalców w języku polskim oraz trzech językach obcych: angielskim, rosyjskim i ukraińskim. Równoległe z książką tradycyjną ukazuje się audiobook, w którym osoby, dla których są to języki ojczyste, wypowiadają każde z zawartych w książce zdań.

NOWOŚĆ

Więcej informacji na stronie www.pwe.com.pl